

تأثیر فرم شعر پل الوار بر شعر احمد شاملو

اوایس محمدی^{۱*} مراد اسماعیلی^۲

1. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران
2. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران

دریافت 9398/2/20

پذیرش: 9398/10/30

چکیده

بعد از شهریور 1320 با رونق بازار کتاب و مجله در ایران، ترجمه آثار غربی به فارسی بیش از پیش رواج یافت. از جمله زمینه‌هایی که از این زمان به بعد به فارسی منتقل شد، شعر معاصر فرانسه بود که به واسطه آن بسیاری از شاعران ایرانی به مطالعه و ترجمه آثار شعری فرانسوی پرداختند. احمد شاملو از شاعرانی است که اشعار چند شاعر فرانسوی، از جمله پل الوار، را به زبان اصلی خوانده و برخی را ترجمه کرده و از آن‌ها تأثیراتی نیز پذیرفته است. در مقاله حاضر سعی شده است به شیوه‌ای روشمند و براساس رویکردی تطبیقی، تأثیرپذیری شاملو از الوار در سطح فرم شعر مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد و برای پرسش‌هایی درباره اشکال مختلف تأثیرپذیری شاملو از الوار پاسخ‌هایی ارائه شود. حاصل پژوهش حاضر بیانگر این است که شاملو در سطح واژگان، ترکیب‌ها، حروف ربط، تکرار، کاربست خاص صفت و قید در موسیقی شعر، حذف، و سبک شروع شعر از الوار تأثیر پذیرفته است. البته این تأثیرپذیری به شکلی نیست که شاملو را مقلدی صرف بدانیم، بلکه او با استادی تمام، ساختارهای شعر الوار را به فارسی منتقل کرده و با درهم آمیختن آن با ساختارهای متون کهن فارسی، نقش خاص خود را رقم زده است.

واژه‌های کلیدی: احمد شاملو، پل الوار، شعر معاصر فرانسه، شعر معاصر فارسی، ادبیات تطبیقی.

۱. مقدمه

شعر معاصر فارسی، به شکل خاص شعر مثنوی، تأثیر فراوانی از شعر اروپا و به خصوص شعر فرانسه پذیرفته است. این اثرپذیری در وهله نخست به دلیل ترجمه آثار ادبی غرب رخ داده است. بعد از شهریور ۱۳۲۰ شاهد این هستیم که در ایران ترجمه‌های بسیاری از ادبیات غرب منتشر شد و در نتیجه توجه به شعر مثنوی نیز افزایش یافت (شفیعی کدکنی، ۹۳۸۹: ۲۵۱). تأثیرپذیری شعر معاصر فارسی از شعر غرب، تنها در مضمون صورت نگرفته است، بلکه در سبک نگارش نیز شعر معاصر بهره‌های سرشاری از ادبیات غرب برده است؛ از این رو، علاوه بر ورود درون‌مایه‌های تازه به شعر فارسی، فرم‌های جدیدی نیز به آن وارد شد که نمونه آن را در شروع شعر با الفاظی چون «و»، «زیراکه» و «اما» می‌بینیم (همان، ۲۸۴) که در نتیجه سبب شد شاعران ایرانی و شعر فارسی با «رتوریک» تازه‌ای آشنا شوند (همان، ۵۱۷).

احمد شاملو یکی از شاعرانی است که زیبایی‌های فرم شعر غربی را به خوبی درک کرده و با استادی تمام آن را به زبان فارسی منتقل کرده است. شاملو خود را وابسته به ساختارهای نحوی زبان فارسی نکرده و حتی در بسیاری از شعرهایش «بدون توجه به اصول و قواعد زبان فارسی شعر گفته و از شعرای فرانسوی‌زبان تقلید کرده است» (پاشایی، ۱۳۸۸: ۲/۷۴۸). همان‌گونه که می‌دانیم، شاملو با زبان فرانسه آشنا بوده است و اذعان داشته که کمی فرانسه می‌دانسته و با فرانسه در سطح دبیرستان آشنا بوده است (به نقل از همان، ۷۷۹). این آشنایی با زبان فرانسه و غور کردن در فرم اشعار، طرح‌های نحوی جدیدی را فراروی او گشوده است؛ شاملو درباره ژرف‌نگری‌اش در زبان فرانسه چنین می‌گوید:

من اولین بار که شعر بلند «پادشاه هارلم» لورکا را خواندم، سخت حیرت‌زده شدم؛ طوری که برای درک بهتر فوت‌وفن این شعر شروع کردم و آن را کلمه‌به‌کلمه و سطر به سطر به فارسی برگرداندم؛ با همان فرانسه شکسته‌بسته آن موقع. این شعر روی من خیلی تأثیر گذاشت؛ یعنی برداشت مرا از شعر سخت گسترش داد (به نقل از همان، ۹۲۰).

شاملو علاوه بر لورکا، شعرهای «الوار، دسنوس و نرودا، هیوز و سنگور، پرهور و میشو، خیمه‌نس و ماچادو و دیگران و دیگران» را خوانده است (شاملو، 1385: 153) و سروده‌های او، اندیشه‌ها و صداهای بسیاری را در خود نهفته دارد و از همین روست که شاملو خود را نه یک فرد، بلکه جمعیتی انبوه از شاعران می‌شمارد (به نقل از پاشایی، 1388: 2/967).

از میان شاعران غربی، شاعران فرانسوی سهم عمده‌ای در زبان شعری شاملو دارند و می‌توان ادعا کرد بخش مهم آفرینش‌های ادبی شاملو، شعرهای منتور اوست که با تأثیر از فرم شعر فرانسه و سروده‌های شاعرانی چون ژاک پرهور و پل الوار^۲ سروده شده است. در مقاله حاضر نیز تلاش شده است تأثیر فرم شعر یکی از اثرگذارترین و مطرح‌ترین شاعران فرانسوی قرن بیستم، یعنی پل الوار، بر شعر احمد شاملو رصد شود و سطوح مختلف این اثرگذاری تبیین گردد؛ یکی از هدف‌های اصلی آن، کشف این مسئله است که آثار ادبی نویسندگان زبان‌های مختلف در چه زمینه‌هایی از یکدیگر تأثیر پذیرفته‌اند.

۱-۱. سؤال‌های پژوهش

مهم‌ترین سؤال‌های این پژوهش عبارت‌اند از:

- آیا فرم و صورت شعر شاملو از شعر الوار تأثیر پذیرفته است؟

- فرم شعر شاملو در چه سطح‌هایی از شعر الوار تأثیر پذیرفته است؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

درباره تأثیر الوار بر احمد شاملو کارهای چندی انجام شده است که در زیر به آن‌ها اشاره می‌شود:

- اکرم آیتی و مزگان مهدوی‌زاده (2018) در مقاله «احمد شاملو و دریافت تصایر شعری لویی آراگون»^۳ نخست به بررسی سبک سوررئالیسم در شعر دو شاعر پرداخته و در ادامه، مضامین وطن و عشق را در شعر دو شاعر مقایسه کرده‌اند.

- فاطمه نامجویان شیرازی در رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «تأثیر ترجمه آثار سوررئالیستی برخی شاعران فرانسه (پل الوار، ژاک پرهور) بر شعر سپید شاملو»⁴ به بررسی معیارهای سوررئالیسم در شعر سپید شاملو پرداخته و تأثیر ترجمه‌های پل الوار و ژاک پرهور را بر شعر او بیان کرده است. از این رساله در سال 9392 در دانشگاه علامه طباطبایی دفاع شده است.

- سمیرا ترقی در رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تطبیقی سیر تحول و تطور اشعار شاملو و الوار با تکیه بر مضامین عشق، آزادی و انسانیت»⁵ به مقایسه مضمون شعر شاملو و الوار پرداخته است. از این رساله در سال 9396 در دانشگاه تهران دفاع شده است. کارهای فوق بیشتر بر مقایسه مضمون‌های شعری شاملو و الوار یا سبک سوررئالیسم در شعرهای این دو متمرکزند و از حیث محتوا و رویکرد، کاملاً با مقاله حاضر متفاوت‌اند.

۲. سطوح تأثیرپذیری فرم شعر شاملو از شعر پل الوار

احمد شاملو به سبب آشنایی با زبان فرانسه و تأمل در سروده‌های پل الوار، در سطوح مختلف، از فرم شعر این شاعر تأثیر پذیرفته است. این سطوح شامل واژگان و ترکیب‌ها، نحوه شروع شعر و کاربرد شاعرانه صفت‌ها و قیدهاست که توضیح هر یک در ادامه آمده است.

۲-۱. واژگان، اصطلاحات و حروف ربط

با مطالعه شعر شاملو مشاهده می‌کنیم که برخی از واژه‌ها و ترکیب‌های او برگرفته از اصطلاحات رایج در شعر غربی است. برای مثال برخی از عناوین شعری شاملو، عنوان «شبانه» را دارند؛ «شاملو نخستین بار Nucturn را به شبانه ترجمه کرد و عنوان بعضی از شعرهای خود قرار داد» (شفیعی کدکنی، 9390: 515). در واقع «واژه Nucturn مربوط به موسیقی و به معنای قطعه شبانه است. نکتورن یا شبانه نام آثاری است که کاراکتر رمانتیک دارد با حال‌وهوای غنایی، مالیخولیایی یا متفکرانه. دامنه شبانه‌های شاملو بسیار گسترده‌تر از تعریف موسیقایی نکتورن است» (شمیسا، 1383: 634). شاملو در سطح واژگان از الوار تأثیر پذیرفته است. این

تأثیرپذیری را به‌طور واضح در برخی از عنوان‌ها و دفترهای شعری شاملو می‌بینیم. به‌بیان واضح‌تر، «بعضی از عناوین کتاب‌های الوار یادآور عنوان بعضی شعرهای شاملو است. مثلاً 'پایتخت رنج' (Capital de la douleur) که نام یکی از معروف‌ترین مجموعه‌های شعر اوست، یادآور عنوان شعر پایتخت عطش شاملو است» (شفیعی کدکنی، 1390: 307). همچنین دفتر «هوای تازه»ی شاملو نیز از «Air Vif» گرفته شده که برگرفته از شعری از الوار است (ر.ک: همان، 010).

غیر از عنوان‌های شعری که ذکر شد، واژگان و ترکیب‌هایی را در شعر شاملو مشاهده می‌کنیم که نظیر آن‌ها در شعر الوار دیده می‌شود. یکی از این موارد، ترکیب «مرزهای تن» است که شاملو آن را به‌کار گرفته است:

در فراسوی مرزهای تنت دوست می‌دارم (9389: 499).

الوار در شعری با عنوان «Le Baiser» (بوسه) از ترکیب «les frontières de ton corps» (مرزهای تنت) استفاده می‌کند:

Odorante et savoureuse
Tu dépasses sans te perdre
Les frontières de ton corps (1982: 115).

(ترجمه: عطراگین و گوارا/ از خود فرامی‌گذری بی‌آنکه از دست بگذاری/ مرزهای پیکرت را (الوار، 9393: 176).)

شاملو در عاشقانه‌ای این‌چنین می‌گوید:

دستت را به من بده، دست‌های تو با من آشناست (9389: 214).

عبارت «دست‌های آشنا» را در شعر زیر از الوار می‌بینیم:

Je te l'ai dit pour l'arbre de la mer
Pour chaque vague pour les oiseaux dans les feuilles
Pour les cailloux du bruit
Pour les mains familières (2003: 53).

(ترجمه: به‌خاطر درخت دریا تو را گفتم/ برای هر موج، برای پرندگان در شاخسار/ برای سنگریزه‌های صدا/ برای دستان آشنا (الوار، 9393: 55).)

ترکیب «نخستین نگاه» در عبارت «من با نخستین نگاه تو آغاز شدم» از شاملو (9389: 696) دیده می‌شود. این ترکیب در شعر «Les Sens» (معناها) از الوار، به شکل زیر آمده است:
Premier regard premier sang (1968a: 1198)

(ترجمه: نخستین نگاه، نخستین خون)

«عریانی» دیگر واژه‌ای است که بسامد فراوانی در شعر شاملو دارد:

نگاهی که عریانی روح مرا / از مهر / جامه‌ئی کرد (1389: 553).

ما را که به جز عریانی روح خویش سپری نمی‌داشتیم (همان، 527).

مرمر خشک آبدان بی‌ثمر / آئینه عریانی شیرین نمی‌شود (همان، 811).

در مثال‌های فوق می‌بینیم که «عریانی» در یک ترکیب اضافی آمده و به اسمی انتزاعی پیوسته است. این شکل از ترکیب را در شعر الوار نیز مشاهده می‌کنیم. عبارت «Nudité De La Vérité» (عریانی حقیقت) یکی از عنوان‌های شعری الوار است. همچنین در شعری با عنوان «Notre Année» (سال ما) این مورد را مشاهده می‌کنیم:

La nudité de la verdure

La nudité de tes yeux clairs (1968a: 1196).

(ترجمه: عریانی سرسبزی / عریانی چشمان روشن را (الوار، 9393: 144).)

ترکیب «در دوردست» در شعر شاملو به کار رفته است. مترادف این ترکیب در زبان فرانسوی «au loin» است که در شعر الوار آمده است. شباهت این دو ترکیب تنها از حیث معنا نیست، بلکه آن‌ها نقشی و جایگاهی یکسان در جمله دارند و هر دو در آغاز جمله قرار گرفته‌اند:

در دوردست، آتشی اما نه دودناک / در ساحل شکفته دریای سرد شب / پُرشعله می‌فرورد (شاملو، 9389: 327).

این عبارت در شعر الوار نیز در ابتدای سطر دوم شعر «Poèmes» آمده است. شباهت معنایی و نحوی این دو ترکیب نشان می‌دهد که شاملو ترکیب و نقش نحوی خاص آن را از الوار گرفته است:

Au loin, geint une belle qui voudrait lutter (1926: 59).

(ترجمه: در دوردست، زیبارویی شکوه می‌کند، از آن رو که می‌خواست بجنگد (الوار، 9393: 69).)

گاهی حتی جمله‌های مشابهی را در شعر دو شاعر می‌بینیم؛ برای مثال جمله «با تو سخن می‌گویم» در شعر «عشق عمومی» شاملو (9389: 215) آمده است. این جمله می‌تواند برگرفته از متن زیر از شعر «L'absence» (غیاب) الوار باشد:

Je te parle à travers les villes
Je te parle à travers les plaines (1968a: 1076).

(ترجمه: با تو سخن می‌گویم از ورای شهرها/ با تو سخن می‌گویم از ورای دشت‌ها (الوار، 9393: 166).)

حرف ربط «بی‌آنکه» در شعر شاملو بسامد بسیار بالایی دارد و کاربرد آن در شعر او به صورتی است که در میان دو فعل می‌آید:

دوستت می‌دارم بی‌آنکه بنخواهمت! / سال‌گشتگی ست این؟ / که به خود دریچی ابروار / بغری بی - آنکه بباری؟! (1389: 938)

اقیانوس است آن: ژرفا و بی‌کرانه‌گی / پرواز و گرداب و خیزاب / بی‌آنکه بداند (همان، 1028).
که شب را تحمل کرده‌ام / بی‌آنکه به انتظار صبح / مسلح بوده باشم (همان، 595).
معادل «بی‌آنکه» در زبان فرانسوی حرف «sans» به معنای «بدون، بی، بی‌آنکه» است. این حرف در شعر الوار نیز با همان کارکرد شعر شاملو تکرار شده است؛ حرف «sans» در شعر الوار، میان فعل و مصدر به کار می‌رود؛ برای مثال در متن زیر بین فعل «agiter» (تکان دادن) و مصدر «pouvoir» (توانستن) آمده است؛ این ساختار وقتی به فارسی برگردان می‌شود، حرف بین دو فعل قرار می‌گیرد.

Dehors nos souvenirs nuits à flanc de journées
Agitent nos liens sans pouvoir les briser (1951: 242).

(ترجمه: در بیرون، خاطراتمان شب‌ها در کنار روزها/ ارتباطمان را به تکان می‌دارد، بی‌آنکه بتواند آن را درهم شکنند.)

بنابراین می‌توان ادعا کرد که شاملو با قرائت و ترجمه شعر الوار، با این ساختار آشنا شده و آن، در ذهن او نشسته و به شعرش منتقل شده است. نمونه دیگر این ساختار، متن الوار است

که در آن، «sans» بین فعل «peux» (به معنای «می‌توانم») از مصدر «pouvoir» و مصدر «tomber» (افتادن) قرار گرفته است.

Je peux faire quelques pas
sans tomber (1968a: 1067).

(ترجمه: می‌توانم گامی چند بردارم/ بی‌بیم از افتادن (الوار، ۱۳۹۳: ۱۵۴).)

واژه «آنجاکه» در شعر شاملو از بسامد بسیاری بالایی برخوردار است. این واژه در شعر او، معنا و کارکردی شبیه ضمیرهای موصولی مکان «where» و «où» در زبان انگلیسی و فرانسه دارد. شاملو در جاهای زیادی این واژه را به کار می‌برد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: در صحرایی بی‌سایه و بی‌پرنده زندگی می‌کنی/ آنجاکه هر گیاه در انتظار سرود مرغی خاکستر می‌شود (9389: 227).

و آن‌که چوبه دار را بیالاید/ با مرگی شایسته پاکان/ به جاودانگان/ پیوسته است/ آنجاکه عشق/ غزل نه/ حماسه است (همان، 577).

چنان‌که در مثال‌های بالا دیده می‌شود، واژه «آنجاکه» علاوه بر کارکرد ربط مکانی، معمولاً در ابتدای جمله‌های شعری قرار می‌گیرد. ضمیر موصولی «Où» (جایی‌که، آنجاکه) در زبان فرانسه، متمم زمان و مکان است؛ این ضمیر در شعر الوار کارکردی مشابه با واژه «آنجاکه» در شعر شاملو دارد؛ چراکه هم نقش موصول مکانی را دارد و هم معمولاً در ابتدای سطرهای شعری به کار می‌رود. از نمونه‌های کاربرد این ضمیر در شعر الوار می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

Voyage du silence
De mes mains à tes yeux
Et dans tes cheveux
Où des filles d'osier
S'adosent au soleil (1968a: 239).

(ترجمه: سفر سکوت/ از دستانم به سوی چشمانت/ و در گیسوانت/ آنجاکه که دختران بید/ تکیه بر آفتاب می‌زنند (الوار، 9393: 00).)

نمونه‌های دیگر این کارکرد از ضمیر موصولی «Où» را در مثال زیر مشاهده می‌کنیم:

Je mènerai mon enfant partout où je n'ai pas été (Éluard, 1968a: 15).

(ترجمه: کودکم را خواهم برد به هرجا، آنجا که نبوده‌ام).

۲-۲. تکرار

تکرار در شعرهای مثنوی شاملو نوعی ریتم و انسجام ساخت را در شعر ایجاد می‌کند (پورنامداریان، 1390: 378). بسیاری از سبک‌ها و ساختارهای تکرار در شعر شاملو برگرفته از سبک تکرار در شعر غربی است. یکی از این سبک‌ها شگرد تکراری است که در بلاغت غربی با عنوان آنافورا شناخته می‌شود. آنافورا عبارت از تکرار واژه یا واژگانی در ابتدای عبارت، جمله‌واره، جمله یا مصراع است (Greene et al., 2012: 50). در این شکل از تکرار، بسته به نوع نگارش شعر، موارد همسان یا به شکل عمودی ذیل هم قرار می‌گیرند، یا به شکل افقی کنار هم می‌آیند. تکرار به شکل عمودی در شعر شاملو از بسامد بسیار بالایی برخوردار است. این تکرار، نوعی آنافورا است که در ادبیات غرب رایج است و به دلیل آشنایی شاملو با شعر غربی، به شعر او راه یافته است. هرچند تکرار عمودی واژگان در شعر شاملو منحصر به اثرپذیری او از شعر الوار نیست، وجود شباهت‌هایی بین تکرارهای شاملو و الوار، هم در در ساختار کلی آنافورا و هم در جزئیات آن، نشان می‌دهد تکرارها عموماً با تأثیرپذیری از الوار به شعر شاملو راه یافته است.

برای مثال در شعر «از عموهایت»، ترکیب «به‌خاطر» در ابتدای بسیاری از جمله‌های شعری تکرار می‌شود که نقشی محوری در موسیقی این شعر دارد:

به‌خاطر سایه بام کوچکش

به‌خاطر ترانه‌ئی

کوچک‌تر از دست‌های تو

نه به‌خاطر جنگل‌ها، نه به‌خاطر دریا

به‌خاطر یک برگ

به‌خاطر یک قطره

روشن‌تر از چشم‌های تو

نه به خاطر دیواره

به خاطر یک چیز

نه به خاطر همه انسان‌ها - به خاطر نوزاد دشمنش شاید [...] (شاملو، 1389: 232).

در شعر فوق و در تکرار «به خاطر»، تأثیرپذیری‌هایی از « Je Te L'ai Dit Pour Les Nuages » (به خاطر ابرها آن را به تو گفته‌ام) پل الوار می‌بینیم؛ چراکه در شعر الوار نیز شاهد تکرار واژه «pour» (for: برای، به خاطر) هستیم که از یک سو هم‌معنای «به خاطر» است و از سوی دیگر، کارکرد فرمی مشابهی با آن دارد:

Je te l'ai dit pour l'arbre de la mer
 Pour chaque vague pour les oiseaux dans les feuilles
 Pour les cailloux du bruit
 Pour les mains familières
 Pour l'œil qui devient visage ou paysage
 Et le soleil lui rend le ciel de sa couleur
 Pour toute la nuit bue
 Pour la grille des routes
 Pour la fenêtre ouverte pour un front découvert (2003: 53).

(ترجمه: به خاطر درخت دریا تو را گفتم/ برای هر موج، برای پرندگان در شاخسار/ برای سنگریزه‌های صدا/ برای دستان آشنا/ برای چشمی که چهره یا چشم‌انداز می‌شود/ و خواب آسمانی از رنگش بدو می‌دهد/ به خاطر هر شب نوشانش/ برای حصار جاده‌ها/ برای پنجره گشوده، برای پیشانی باز (الوار، 9393: 55).)

بنابراین تأثیرپذیری شاملو در این شعر، تنها در سطح آنافورا نیست، بلکه هم‌معنایی «pour» و «به خاطر» باعث نزدیکی این دو شعر به هم شده است. این تکرار در شعر الوار بسامد بسیار بالایی دارد؛ تمام دفتر «L'amour La Poésie» او براساس این نظام تکرار نحوی بنا شده است که عناصری بسیار متفاوت در جهان را در یک چارچوب قرار می‌دهد (Bergez, 1993: 106). در واقع همان‌طور که الوار با تکرار «pour» عناصر مختلفی از طبیعت را به هم پیوند می‌زند، شاملو نیز چنین می‌کند و عناصر گوناگونی از طبیعت را کنار هم گرد می‌آورد. او در شعر دیگری با عنوان «در آستانه»، واژه «توان» را به همین صورت به‌شکلی عمودی تکرار می‌کند:

توان دوست داشتن و دوست داشته شدن

توان شنفتن

توان دیدن و گفتن

توان انده‌گین و شادمان شدن

توان خندیدن به وسعت دل، توان گریستن از سویدای جان

توان گردن به غرور برافراشتن در ارتفاع شکوه‌ناک فروتنی (9389: 974).

واژه «توان» در شعر فوق، علاوه بر اینکه به شکل آنافورا آمده، در ترکیبی اضافی به کار گرفته شده که همواره «مضاف» (توان) در آن به یک مصدر اضافه می‌شود. تمامی این موارد سه‌گانه را در آخرین مقطع از شعر «L'Invention» الوار می‌بینیم. در این شعر واژه «l'art» در یک ترکیب اضافی آمده و در بیشتر جاها به مصدر اضافه شده است:

L'art d'aimer, l'art libéral, l'art de bien mourir, l'art de penser, l'art incohérent, l'art de fumer, l'art de jouir, l'art du moyen âge, l'art décoratif, l'art de raisonner, l'art de bien raisonner, l'art poétique (1968a: 105).

(ترجمه: هنر دوست داشتن، هنر آزاد، هنر درست مردن، هنر اندیشیدن، هنر بی‌انسجام، هنر

دود کردن، هنر بهره بردن، هنر میان‌سالی، هنر تزئینی، هنر اندیشیدن، هنر نیک اندیشیدن، هنر شعر).

۳-۲. صفت‌ها و قیده‌های حالت

یکی از عناصر پربسامد در شعر شاملو این است که شعر یا مقطعی از آن، با قید یا صفت شروع می‌شود. برای مثال شعری با عنوان «صبح»، با صفت «ولرم» و قید «کاهلانه» آغاز می‌شود:

ولرم و / کاهلانه / آب‌دانه‌های چرکی باران تابستانی / بر برگ‌های بی‌عشوۀ خطمی / به ساعت پنج صبح (9389: 822).

همچنین شروع شعر «سرود برای مرد روشن که به سایه رفت» با قید «قناعت‌وار» و دو صفت «باریک و بلند» است:

قناعت‌وار / تکیده بود / باریک و بلند / چون پیامی دشوار / که در لغتی (همان، 744).

آغاز سرایش شعر «جوشان از خشم...» نیز با قید حالت است:

جوشان از خشم/ مسلسل را به زمین کوفت (همان، 994).

در شعر «کژمژ و بی‌انتها...» نیز شروع بر این منوال است:

کژمژ و بی‌انتها/ به طول زمان‌های پیش و پس (همان، 1553).

صفت و قید گاهی نه در ابتدای شعر، بلکه در آغاز یک مقطع می‌آیند؛ برای مثال در ابتدای مقطع دوم شعر «حکایت» شاهد شروع سخن با چهار صفت خسته، پای‌آبله، تنگ‌خلق و تهی‌دست هستیم:

خسته خسته و/ پای‌آبله/ تنگ‌خلق و/ تهی‌دست/ از پست‌پشته‌های سنگ/ فرود می‌آیم (همان، 678).

یا در ابتدای اپیزود دوم شعری با عنوان «چشم‌اندازی دیگر»، شاملو سخن را این‌گونه آغاز می‌کند:

قاطع و برنده/ تو آن شکوه‌پاره پاسخی،/ به هنگامی که/ اینان همه/ نیستند (همان، 631).

این سبک در شعر الوار حضور بسیار چشمگیری دارد و نمونه آن را در شعر «Le Baiser» (بوسه) می‌بینیم که شاملو آن را خوانده و به فارسی برگردانده است (ر.ک: شاملو، 1382: 552). شروع این شعر با عبارت «toute tiède» (سرتاسر ولرم یا سرتاسر نیم‌گرم) است. علاوه بر شروع، در بند دوم نیز این سبک را مشاهده می‌کنیم؛ چراکه الوار این بند را با قیده‌های حالت «odorante et savoureuse» (عطرآگین و گوارا) شروع می‌کند:

Toute tiède encore du linge annulé
Tu fermes les yeux et tu bouges
Comme bouge un chant qui naît
Vaguement mais de partout.
Odorante et savoureuse
Tu dépasses sans te perdre
Les frontières de ton corps (1982: 115).

(ترجمه: نیم‌گرم از جامه‌های به‌دورافکنده/ چشم‌هایت را می‌بندی و می‌جنبی/ همچون سرودی که زاده شود/ گنگ اما از هر سوی/ عطرآگین و گوارا/ از خود فرامی‌گذری، بی‌آنکه از دست بگذاری (الوار، 9393: 176).)

نمونه دیگر این سبک در شعر «À Celle Qui Répète Ce Que Je Dis» (به او که تکرار می‌کند هرآنچه را من می‌گویم) حضور دارد. این شعر نخست با عبارت «animée d'un seul baiser» (سرخوش از بوسه‌ای) آغاز می‌شود. واژه «animée» در شعر قید حالت است. افزون‌بر این، سطر دوم نیز با صفت‌ها و قیدهای پی‌درپی شروع می‌شود که در زیر می‌بینیم:

Inconstante conjugée
Captive infidèle et folle
Animée d'un seul baiser
Le reproduisant partout (Éluard, 1968: 1198).

(ترجمه: ناپایدار و آمیخته/ اسیر، بی‌وفا و دیوانه/ سرخوش از بوسه‌ای/ آن را همه‌جا تکرار می‌کند (الوار، 9393: 130).)

قید و صفت در شعر شاملو، در فرم دیگری نیز می‌آیند؛ گاهی این دو، در میانه یا پایان یک سطر قرار می‌گیرند که در این کارکرد، در فضایی مستقل در میانه فرم شعر دیده می‌شوند. برای مثال در آخرین مقطع از شعر «چلچلی» شاهد به‌کارگیری دو قید «مغرور و گریزپای» هستیم که حالت خورشید را که پیش‌تر ذکر شده است، بیان می‌کنند:

و خورشید لحظه‌ئی سوزان است / مغرور و گریزپای / لحظه مکرر سوزانی‌ست / از همیشه (9389: 010).

در شعر فوق «مغرور و گریزپای» یک قطعه مستقل در ساختمان شعر به‌شمار می‌آیند که از حیث نگارش و قرائت از قبل و بعد خود جدا شده‌اند، اما با این حال در خلق موسیقی شعر اثرگذارند. قید و صفت در بسیاری از شعرهای شاملو چنین کارکرد موسیقایی دارند. برای نمونه در سطر زیر از شعر «پدران و فرزندان» می‌بینیم که چهار قید «غریبانه»، «موج‌وار»، «دادش در جیب» و «بی‌دادش بر کف»، در فضاهایی جدا از هم و پی‌درپی، نوعی موسیقی را برای شعر خلق می‌کنند:

هستی / بر سطح می‌گذشت / غریبانه / موج‌وار / دادش در جیب و / بی‌دادش بر کف (همان، 707).

همچنین در شعر «سرود ابراهیم در آتش» قیدهایی چون «کوه‌وار» و «نستوه و استوار» چنین کارکردی دارند:

دریغا شیرآهن کوه مردا/ که تو بودی/ و کوه‌وار/ پیش از آنکه به خاک افتی/ نستوه و استوار/
مرده بودی (همان، 729).

این شکل در شعر الوار بسیار تکرار شده است و می‌توان ادعا کرد که شاملو در این زمینه
از الوار تأثیر پذیرفته است. الوار در یکی از مقطع‌های شعر «Premièrement» چنین می‌گوید:

Mes rêves sont au monde
Clairs et perpétuels.
Et quand tu n'es pas là
Je rêve que je dors je rêve que je rêve (1968b: 232).

(ترجمه: رؤیاهای من همه در دسترس‌اند/ روشن و جاودانی/ و هنگامی که تو اینجا
نیستی/ خواب می‌بینم که می‌خوابم، خواب می‌بینم که به رؤیایم (الوار، 9393: 47).
در این متن، قیدهای «clairs et perpétuels» (روشن و جاودانی) در یک مقطع کوچک و
مستقل، بخشی از موسیقی شعر را شکل می‌دهند و کارکرد فرمی مشابهی با نمونه‌های ارائه‌شده
از شعر شاملو دارند.

در متن زیر از شعر «Les Sens» (معناها) دو صفت «chaude» (گرم) و «blême»
(رنگ‌باخته)، هریک در فضایی مستقل به‌عنوان صفت واژه‌های «aumônes-refus» (صدقه‌ها -
امتناع‌ها) آمده‌اند. به بیان دیگر، چنان‌که قاعده زبان فرانسه حکم می‌کند، ابتدا دو موصوف در
جمله‌هایی ذکر شده‌اند و بعد از آن، صفت‌های آن‌ها در قالب‌های مجزا آمده‌اند. این شکل،
صنعت «حامل موقوف»^۷ را در شعر الوار شکل می‌دهد که در آن واژه‌ای از حیث معنا متعلق به
یک بیت، در بیت بعدی ذکر می‌شود:

Sous les feuilles dans tes paumes
Le jeu grisant des aumônes
Chaudes
Le grand risques des refus
Blêmes (1968a: 1197).

(ترجمه: در زیر برگ دستانت/ سرخوشی است که هبه‌ها را به جنب‌وجوش می‌دارد/ هبه-
هایی) گرم/ و خطرهای سترگ امتناع (بخل)/ رنگ باخته‌اند).

گاهی قید یا صفت در شعر شاملو، در ساختاری متفاوت از موارد پیش بیان می‌شود و آن زمانی است که صفت به‌عنوان مشبه پیش از ادات تشبیه «چون» و «همچون» و مشبه‌به مربوطه قرار می‌گیرد. این سبک در چند جا از شعر شاملو دیده می‌شود. برای مثال، او در شعر «ترانه بزرگ‌ترین آرزو» این ساختار را به‌کار می‌برد:

آه اگر آزادی سرودی می‌خواند / کوچک / همچون گلوگاه پرنده‌ئی (1389: 799).

در این مقطع شاهد به‌کارگیری صفت «کوچک» در فضایی مستقل هستیم که در نقش مشبه، پیش از ادات تشبیه «همچون» قرار گرفته است. لازم به ذکر است که این در میانه قرار گرفتن صفت، سبب می‌شود بتوان آن را هم با قسمت قبلی و هم با قسمت بعدی معنا کرد. این نمونه علاوه بر مورد فوق، در شعر «هجرائی» نیز دیده می‌شود؛ آنجا نیز مشاهده می‌کنیم که صفت «تلخ» به‌عنوان مشبه در یک فضای جدا آمده و پس از آن، ادات تشبیه «چون» و مشبه‌به به‌کار رفته است:

تلخ / چون قرابه زهری / خورشید از خراش خونین گلو می‌گذرد (همان، 811).

این ساختار از شعر الوار به شعر شاملو راه یافته است؛ زیرا تشبیه‌های بسیاری را در شعر الوار می‌بینیم که صفت‌ها در آن به‌شکل عبارتی جدا، در نقش مشبه آمده و پیش از ادات تشبیه قرار گرفته‌اند. برای مثال در شعر «Notre Année» (سال ما) از الوار، این سبک وجود دارد:

Douce et dure bien-aimée
Comme un roc couvert de mousse (1968a: 1195).

(ترجمه: دلدار من، نرم و سخت / چنان صخره‌ای پوشیده از خزه.)

در این قسمت الوار در پی آن است که صفت سختی و نرمی توأمان محبوبش را به‌تصویر کشد و آن را به صخره‌ای سخت که پوشیده از خزه‌های نرم است، تشبیه کند. در متن، دو صفت «douce et dure» (نرم و سخت) در فضایی مستقل، پیش از ادات تشبیه «comme» (همچون، مثل) آمده‌اند و نقش مشبه را در تشبیه دارند.

همچنین در شعری دیگر الوار، با همین سبک، توصیفی از محبوب خود ارائه می‌دهد؛ به این ترتیب، او نخست محبوبه‌اش را با صفت «parée» (آراسته) توصیف می‌کند، سپس ادات تشبیه «comme» را می‌آورد و در ادامه، با آوردن مشبه‌به، تصویر را کامل می‌گرداند:

Parée comme les champs les bois les routes et la mer
Belle et parée comme le tour du monde (Ibid, 106).

(ترجمه: آراسته، چنان دشت‌ها، بیشه‌ها، راه‌ها و دریا/ زیبا و آراسته چنان سرتاسر دنیا).

۴-۲. حذف

یکی از عوامل موسیقی درونی شعر شاملو، ایجاز به حذف است. در شعر او بسیار مشاهده می‌کنیم که فعل‌های انتهای جمله به سبب وجود قرینه ذکر نمی‌شوند. این امر فضاهای خالی‌ای را در متن ایجاد می‌کند و باعث خلق موسیقی می‌شود. برای مثال در شعرهای زیر، به ترتیب فعل‌های «است» و «بریده می‌شود» از جمله دوم حذف شده‌اند:

رسوائی / شهامت است و / سکوت و تحمل / ناتوانی (9389: 577).

از آفتاب و نفس / چنان بریده خواهم شد / که لب از بوسه ناسیراب (همان، 743).

در برخی شعرها، فضاهای خالی برآمده از حذف، بیشتر و ملموس‌تر است. این مسئله، به‌خاطر حذف دو فعل از یک قطعه شعری کوتاه است. این شکل از حذف، شکاف‌های بیشتری را در شعر خلق می‌کند و باعث ایجاد موسیقی زیباتری در آن می‌شود. برای مثال می‌توان به متن زیر اشاره کرد:

من بودم / و شدم / نه زان‌گونه که غنچه‌ئی / گلی / یا ریشه‌ئی / که جوانه‌ای / یا یکی دانه / که جنگلی / راست بدان‌گونه / که عامی‌مردی / شهیدی (همان، 728).

شعر فوق در اصل به این شکل است: نه زان‌گونه که غنچه‌ئی (بودم) / گلی (شدم) / یا ریشه‌ئی (بودم) / که جوانه‌ای (شدم) / یا یکی دانه (بودم) / که جنگلی (شدم) / راست بدان‌گونه / که عامی‌مردی (بودم) / شهیدی (شدم).
این نوع حذف در شعر الوار نیز بسامد فراوانی دارد. برای مثال در جمله آخر شعر «Un Seul Etre (وجودی یگانه) شاهد این هستیم که فعل «devenu» (از مصدر devenir به‌معنای گردیدن) حذف شده است:

Le ciel s'orne de son vol,
Le ciel devenu sombre
Et la verdure sombre (1968a: 6).

(ترجمه: آسمان از پروازش آراسته می‌شود / آسمان تیره می‌گردد / و گیاهان، تیره).

در جمله «le ciel devenu sombre» شاهد حضور شکل سوم فعل اصلی «devenir» هستیم؛ فعلی که در جمله بعد برای حفظ هارمونی حذف شده است. در واقع اصل این جمله نیز به شکل «et la verdure devenu sombre» است.

یا در شعر «Notre Année»، فعل «retrouver» (جست‌وجو کردن) از جمله دوم حذف شده است؛ به عبارت دیگر جمله دوم نیز باید به شکل «les feuilles retrouvent le nuage» می‌بود.

Les ailes retrouvent l'arbre
Et les feuilles le nuage (Ibid, 1196).

(ترجمه: بال‌ها درخت را می‌جویند/ و برگ‌ها، ابر را.)

متن فوق از الوار و ترجمه آن، به‌طور واضح نشان می‌دهد که شاملو در این نوع حذف، از پل الوار تأثیر پذیرفته است. تنها کافی است این شعر را با عبارت «درخت با جنگل سخن می‌گوید/ علف با صحرا» از شاملو (۱۳۸۹: ۲۱۵) کنار هم بگذاریم. با مقایسه این دو می‌بینیم که ساختار نحوی دو شعر کاملاً شبیه به هم‌اند؛ علاوه‌بر آن، حذف فعل در جمله دوم هر دو شعر به یک سبک و سیاق انجام شده است.

گاهی حذف فعل در شعر شاملو در قالب تشبیه رخ می‌دهد. در این حذف، فعل از انتهای تشبیه حذف می‌شود. برای مثال به شعرهای زیر اشاره می‌شود که فعل‌های «می‌مانست» و «بازداشتند» از انتهای تشبیه حذف شده‌اند:

هر پگاهات به دعائی می‌مانست و/ هر پسین/ به اجابتی (1389: 441).

از کلامات بازداشتند/ آن‌چنان که کودک را/ از بازیچه (همان، 782).

این شکل از حذف نیز جزئی از سبک شعری الوار است؛ به این ترتیب که او ابتدا تصویر نخست را که مشبه است، به‌صورت کامل ذکر می‌کند و در تصویر دوم، یعنی مشبه‌به، حذفی را انجام می‌دهد که قرینه و سیاق متن بر آن دلالت دارد. این حذف فعل است که باعث ایجاد زیبایی موسیقی متن او می‌شود. نمونه این سبک را در مثال زیر از شعر «Pour Vivre Ici» (برای زیستن در اینجا) می‌بینیم که در قسمت دوم تشبیه، فعل سوم‌شخص از مصدر «passer» (گذشتن) بنابه قرینه حذف شده است:

Le vent passe en les branches mortes

Comme ma pensée en les livres (1968a: 8).

(ترجمه: باد از میان شاخه‌های مرده می‌گذرد/ مانند اندیشه‌ام که از میان کتاب‌ها (الوار،

9393: 66).

جمله دوم، بدون حذف به شکل «ma pensée passe en les livres» است که فعل بنابه قرینه حذف شده است.

در متن زیر سنگینی کردن بوف‌ها بر روی زمین به سنگینی کردن پاهایی خستگی‌ناپذیر تشبیه شده است. در قسمت دوم تشبیه، فعل «peser» (وزن داشتن و سنگینی کردن) به همراه وابسته‌اش «sur la terre» (بر روی زمین) حذف شده است. این حذف علاوه بر اینکه سبب ایجاز در کلام می‌شود، تصویر پایانی متن (سنگینی پاهای خستگی‌پذیر) را برجسته می‌کند:

Les hiboux

Partageaient le soleil et pesaient sur la terre

Comme les pas jamais lassés d'un solitaire (Éluard, 1968a: 145).

(ترجمه: بوف‌ها آفتاب را میان خود تقسیم می‌کردند/ و بر زمین سنگینی می‌کردند/ مانند

پاهای خستگی‌ناپذیر مردی تنها (الوار، 9393: 67).

۵-۲. شروع شعر

بسیاری از شعرهای شاملو و الوار سبک‌های شروع همسانی دارند. یکی از این سبک‌ها شروع زنجیره‌وار شعر است. در این نوع شروع، شاعر با استفاده از آنچه در بلاغت تشابه‌الأطراف نامیده می‌شود، جمله دوم شعر را با واژه انتهایی جمله نخست و جمله سوم را با واژه پایانی جمله دوم آغاز می‌کند و این پیوند سلسله‌وار را در چند جمله ادامه می‌دهد. مثال این سبک را در شروع شعر «کیفر» شاملو می‌بینیم. در آغاز این شعر، فضای یک زندان با روایتی لایه‌لایه و تودرتو توصیف می‌شود:

در اینجا چار زندان است

به هر زندان دوچندان نقب، در هر نقب چندین حجره، در هر حجره

چندین مرد در زنجیر [...] (9389: 333).

در این شعر، خلق فضا در ساختاری تودرتو و مشبک، حس تعلیق و ماجراجویی مخاطب را برمی‌انگیزد و شاعر با توصیف این فضا، احساس مخاطب را رام خود می‌کند و او را با خود به زندانی می‌برد که با واژگان ساخته است. گویی شاعر با انگیزش حس کنجکاوی مخاطب، دست او را می‌گیرد و به شکلی دقیق زندان را به او نشان می‌دهد. این نوع توصیف در شعر «Dans Paris» (در پاریس) از الوار نیز دیده می‌شود:

Dans Paris il y a une rue;
 Dans cette rue il y a une maison;
 Dans cette maison il y a un escalier;
 Dans cet escalier il y a une chambre;
 Dans cette chambre il y a une table;
 Sur cette table il y a un tapis;
 Sur ce tapis il y a une cage (1968a: 1152).

(ترجمه: در پاریس خیابانی است / در این خیابان، خانه‌ای است / در این خانه، پلکانی است / بر بالای پلکان، اتاقی است / در اتاق میزی است / بر روی میز فرش است / و بر فرش قفسی است.)

شعر فوق - همانند شعر «کیفر» شاملو - تصویرگر فضایی است که در ابتدا وسعت دارد و در ادامه شعر، گستره آن کوچک و کوچک‌تر می‌شود. این شعر نیز مانند زندانی که شاملو توصیف کرده است، روایتی زنجیره‌وار دارد که باعث کنجکاوی مخاطب می‌شود. تنها تفاوت روایت شاملو با الوار این است که در شعر شاملو فضای توصیف‌شده شاخ‌ویرگ بیشتری دارد، اما در شعر الوار این روایت در یک خط یکسان دنبال می‌شود. آغاز شعر یا یک بند از آن با مصدر، یکی دیگر از سبک‌های شعر شاملو است. نمونه این سبک را در شعرهای «رود» و «مجله کوچک» می‌بینیم و در ذیل به تک‌تک آن‌ها اشاره می‌کنیم:

خوبیشتن را به بستر تقدیر سپردن / و با هر سنگریزه / راضی به نارضائی گفتن / زمزمه رود چه شیرین است (9389: 611).

ماندن به ناگزیر و / به ناگزیری / به تماشا نشستن / که روتایف‌ها / چه گونه / بزرگ‌ترین دروغ‌ها را / به لقمه‌هایی بس کوچک / مبدل می‌کنند [...] (همان، 628).

این سبک از شروع را در آغاز شعر «Savoir Vieillir Savoir Passer Le Temps» (توان پیر شدن توان گذران زمان) می‌بینیم که با مصدرهایی چون «savoir» (دانستن، بلد بودن) و «être» (بودن) شروع می‌شود که هر یک چند بار تکرار شده است.

Savoir régner savoir durer savoir revivre
 Il rejeta ses draps il éclaira la chambre
 Il ouvrit les miroirs légers de sa jeunesse
 Et les longues allées qui l'avaient reconduit
 Etre un enfant être une plume à sa naissance
 Etre la source invariable et transparente (Éluard, 1968b: 34).

(ترجمه: توان^۱ فرمان راندن، توان تاب آوردن، توان باززیستن / پرچم‌هایش را وانهاد، چراغ خانه برافروخت / آینه‌های تنک جوانی بازگشود / راه‌های بلندی که به پیشش رانده بود / یکی کودک بودن، پشم و پری بودن در لحظه زادنش / سرچشمه نامتغیر و شفاف بودن (الوار، 122: 9393).

این مورد، در بندهای دوم و سوم شعر نیز دیده می‌شود:

Etre un enfant être une plume à sa naissance [...]
 Mordre un rire innocent mordre à même la vie (Éluard, 1968b: 34).

(ترجمه: یکی کودک بودن، پری در لحظه زادنش [...] لبخنده‌ای بی‌گناه را به دندان گرفتن، همان‌گونه که زندگی را (الوار، 122: 1393).

۳. نتیجه

شعر معاصر فارسی و به شکل خاص، آنچه با عنوان شعر منثور شاملوبی می‌شناسیم، به سبب ترجمه آثار ادبی مغرب‌زمین، تأثیرات فراوانی از شعر اروپا و به ویژه شعر فرانسه پذیرفته است؛ از این رو، علاوه بر ورود درون‌مایه‌های تازه به شعر فارسی، شاهد حضور فرم‌های جدیدی نیز در آن هستیم. درحقیقت، در این دوره ساختارهای زبانی جدیدی وارد زبان فارسی می‌شود که به دلیل تازگی از نوعی غرابت یا آشنایی‌زدایی برخوردار است و نوعی شعروارگی جدید را به ادبیات فارسی می‌بخشد. احمد شاملو یکی از شاعرانی است که به سبب آشنایی با زبان فرانسه و مطالعه ژرف در اشعار پل الوار، تاحد زیادی توانسته است فرم شعر پل الوار را درک کند و

آن را با ظرافت تمام در شعرهایش بگنجانند. شاملو در سطوحی زبانی، چون واژگان، ساختارهای نحوی جمله‌ها، تکرار، حذف و ساختار کلی شعر، از الوار تأثیر پذیرفته است. این تأثیرپذیری یکی از عوامل موسیقی شعر شاملو و به‌طور کلی شعریت شعرهای منتور اوست. البته این بدان معنا نیست که فرم شعر منتور شاملو به‌طور کامل برگرفته از شعر فرانسوی و اشعار پل الوار است. شعر او مجمع ساختارهای فرمی بسیاری است که با هنر و استادی شاملو درهم آمیخته شده و سبکی نو از آن خلق گردیده است؛ از همین رو می‌توان ردپاهایی از متون کهن فارسی و شاعران قرن بیستم جهان را در آثار او جست و تأثیرپذیری‌های او از متونی دیگر را نیز رصد کرد و تحلیل‌های دیگری را در این خصوص انجام داد.

پی‌نوشت‌ها

۱. منظور شاعر ترجمه فرانسوی شعر «پادشاه هارلم» لورکا است.

2. Paul Éluard
3. “La réception de l’imagination poétique aragonienne chez Ahmad Shâmlou, poète contemporain iranien”
4. “L’impact de la traduction des œuvres surréalistes de certains poètes français (Paul Eluard et Jacques Prévert) sur le vers blanc de Shamlou”
5. “Amour, humanité et liberté: Une étude comparée de l’évolution de la poésie de Shamlou et d’Éluard”
6. naphora
7. reject

۸. فعل «savoir» به معنای «بلد بودن و دانستن» است که در اینجا بنا بر بافت جمله «توان» ترجمه شده است.

منابع

- الوار، پل (9393). با نیروی عشق: گزیده اشعار پل الوار. ترجمه جواد فرید. تهران: نگاه.
- پاشایی، ع (1388). نام همه شعرهای تو؛ زندگی و شعر احمد شاملو. ج ۲. تهران: ثالث.
- پورنامداریان، تقی (1390). سفر در مه؛ تأملی در شعر احمد شاملو. ج ۳. تهران: سخن.
- شاملو، احمد (1382). مجموعه آثار دفتر دوم: همچون کوچه‌ئی بی‌انتها: گزیده‌ئی از اشعار شاعران بزرگ جهان. تهران: نگاه.
- _____ (1385). درباره هنر و ادبیات؛ گفت‌وگویی ناصر حریری با احمد شاملو. تهران: نگاه.

- _____ (9389). مجموعه آثار دفتر یکم: شعرها (1323 تا 1378). ج ۷. تهران: نگاه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (9389). موسیقی شعر. ج ۱۲. تهران: آگاه.
- _____ (9390). با چراغ و آینه در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران. تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس (1383). راهنمای ادبیات معاصر (شرح و تحلیل گزیده شعر فارسی). تهران: میترا.
- Bergez, Daniel (1993). *Eluard, ou, Le rayonnement de l'être*. Champ Vallon. Seyssel.
- Éluard, Paul (1926). *Capitale de la douleur*. Nouvelle revue française.
- ----- (1951). *Choix de poem*. Paris: Gallimard.
- ----- (1968a). *Oeuvres completes...* Paris: Gallimard.
- ----- (1968b). *Oeuvre poétique de Paul Éluard*. Vol. 3. Paris: Club de l'Honnête Homme.
- ----- (1982). *Poemes Choisis*. Paris: Temps actuels.
- ----- (2003). *Pual Éluard*. Paris: Gallimard.
- Greene, Roland, Stephen Cushman, Clare Cavanagh, Jahan Ramazani and pual Rouzer (2012). *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton University Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی